

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Юрій Косач

СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ
•
СОНЦЕ
В ЧИГИРИНІ

Харків
«ФОЛІО»
2024

I

Олельків дім у саду. А сад — у цвіту — юна, дівоча з'ява, що пахне резедою¹, півниками, рутою-м'ятою, гвоздикою, перестрічем², півоніями. Сад — снігово-кармазинний³ ураган, віхола: яблуні, черешні, груші, нависли цвітінням, аж ломлять старий, блідо-зеленим мохом підбитий, дощатий паркан. Ще полільниць не було на стежках і алеях, вони й заростають пухкою, ніжною травицею, а малиник і порічник, а ще далі — пасіка, все — непройденна хаща. Над ставком, де прозора янтарна вода й купинами жовтіє латаття та хитаються хисткі лілеї, похилились клени, акації, розрісся пишно бузок, жасмин, тернина. Іскряться в сонці камінці, золотіє пісок на причалі, а поміж осокою совгнеться водяний вуж та й заскрегочуть, заспівають коники. Цієї весни спишнів цей сад, та й уся садиба, як ніколи; соки аж б'ють із землі на очах, тучні соки прадавньої землі.

Олелько, тільки що вчора приїхавши з Києва на вакації, побачив, що Мотря, дочка економки Ангеліни, встигла вигнатись, як дикий дзвоник. Очі стали з-темна-сині, великі і таїнні, груди висока, а коса звилась страшна, мов зміюка, взявшись багрянцем. В її голосі раз у раз мерехтіли хвильки, мов у лісовому струмку: раз тінна

¹ *Резеда* — трав'яниста декоративна рослина з пахучими дрібними квітками, зібраними в колосоподібне суцвіття

² *Перестріч* — бот. однорічна трав'яниста напівпаразитична рослина, верхнє листя — прицвітники якої мають ліловий або синій колір, а квіти, розташовані нижче листя, — жовтий.

³ *Кармазин* — густо-червоний колір; багрянець. Старовинне дороге темно-червоне сукно, одяг із цього сукна.

прохолодь, раз — срібний виплеск, зазивний і лукавий. Увечері, мов ненароком, не оглядаючись, вийшла в сад, подалась стежкою аж за альтану¹, обступлену густим і п'янким бузком, а тоді замайоріла поміж колючим терном і пішла ген аж попід липи, зовсім на краю саду, де гніздилися дрозди та всіляка пташина малеч і був перелаз на лути. Може, вона цілий день чекала Олелька й виглядала потайки у своєму флігелі, де жила з матір'ю, із-за завіски того жаданого вечора, що притьмарив би весняний розспіваний день. І на перелазі, коли стрінулись, Олелько несміливо цілував її, і це було як кармазин присмерку за далеким синім лісом, а там вже здійсмалася шура-буря. Мотрин стан був упертий, мов тятива, а страшна коса, на присмерку зовсім стемніла, пахла не гвоздикою, а дикою ружею. Олелько цілував її в німі холодні уста, в зміюччині іскрясті очі, а вона мовчала, хоч і не боронила. Це була маленька жінка, що вже знала ціну гріховності. Олелько, юний і плохий, багато дечого не знав, що знала вона, напевно ж, була відьмина дочка, що в сокотанні трав, у шепоті квітів, у цвіркоті птахів, у голубиному зітху світань, у тьмяності ночі збагнула таїну життя.

Ще торік була зовсім дівчам, а нині так виструнчила. Навіть дядько Сила, що стеріг саду в курені, скручуючи цигарку, дивився їй вслід: «Ач, як вигналася дівка, вредна дівка, ой то ж дівка буде, змій не дівка...»

Мабуть, було йому за сімдесят, але ходив аж ніяк не зсутулившись, хоч сам казав, що був і на турецьких і на японській війнах; вицвілого солдатського картуза приламував хвацько, набакир, сиві вуса підкручував вгору, як бравий вояка; на молодиць споглядав глузливо-зальотно, на всіх інших поблажливо. Був самотній бурлака, тільки й його, що сад та курінь і вогнище. Шия у нього була посічена дрібними зморшками, огоріла в сонці, груди могутня, аж гуде під розхристаною сорочкою, а на ній теліпається мідяний хрестик на малиновій стрічці. Шалапут, пустобрех і базікало, любив приказки і чудернацькі історії, а в неділю, коли обступали люди його курінь, всоте розповідав

¹ *Альтана, альтанка* — покрита зверху легка будівля в саду, парку і т. ін. для відпочинку й захисту від сонця, дощу.

про облогу Карса¹, крем'яної турецької фортеці, та штурм Плевни². А іноді сидів сумирний та тихий, глядів у вогник, що догоряв біля його куреня, і Олелькові думалось, що це ось так якийсь древній та старезний вік стиха минається і вже ніколи більше не повернеться.

На лугах сюрчали коники-вертуни, нетлі³ летіли на відсвіт далекого вогнища, де куняв дядько Сила, гомоніли в ставку жаби, здіймався вітрець і приносив пелюстки яблуневого цвіту. Був у них сум весни, що витлівала і не встигла dospівати своєї пісні. Вона відлітала з білими пелюстками, навіть не натішившись сповна оновою, майнула як солодка, але яка ж коротка, яка не розпізнана мить! А хіба ж і Олельків негрішний, сполохано-юнацький поцілунок, і Мотрині німовні холодні уста, і цей дурман тугої коси, і глибинь глумливих очей не були тільки миттю, витівкою весняної вогневиці, що спалахнула і згасла, залишаючи одчай і тугу за довершеністю, за осяянням того, що, як темінь, як людська жага, незбагненне?

— А пани бояться, — промовила Мотря, дивлячись повз Олелька, либонь так як би про себе, своїм думкам у відповідь, — казали сьогодні, що драгунів із Звягеля⁴ сюди присилають. На постій та на лови. Але його все одно не зловлять...

— Кого, Мотре?

— Сина Гонти⁵, он кого...

¹ Облога російською армією *Карса*, міста-фортеці на північному сході Туреччини, відбувалася у жовтні–листопаді 1877 р. За умовами Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., який знаменував завершення російсько-турецької війни 1877–1878 рр., місто ввійшло до складу Росії (належало їй до 1918 р.).

² Російські війська оволоділи болгарським містом *Плевною* (*Плевеном*) 10 грудня 1877 р. під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Облога міста тривала майже п'ять місяців.

³ *Нетля* — невеликий нічний метелик.

⁴ *Звягель* — колишня назва (у 1256–1795 рр.) м. Новограда-Волинського, районного центру Житомирської області України.

⁵ *Гонта Іван* (?–1768) — сотник надвірного війська графа Потоцького в Умані, разом із загоном приєднався до гайдамацького війська під проводом М. Залізняка; один із керівників Коліївщини. Після придушення повстання страчений у с. Серби (тепер — село Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької області).

Вона сиділа на перелазі, а за ним був стривожений луг, що вже заволокався пухнатою білою імлою і з неї долітали шерехи і притишені гомони, наближались і стихали голоси птахів, звірів та хтозна яких ще нічних істот. Раз у раз квилив бугай¹, перегукувались корустілі², зовсім здалеку, мабуть на узліссі, на нічному пасовищі іржали коні. Імла вже займала сад, повзла разом з росою і Мотрине обличчя білілось у синяві, різьбилось камінне, суворе, майже зловісне. За дня люди задивлялись на це обличчя (таких тут було мало) — і в кого вона вдалася? Мати її була пуцулувата³, як колобок, а батько, що давно вже помер, як оповідали, був з поляків чи литвинів — непоказний, миршавий, жовчний, худий як трясця.

— ...Пани думають, що це, може, конокради або ті, що з Австрії сюди понадилися, та їх половлено, — говорила Мотря стиха, б'ючи комарів, що злітали на руки і на шию з докучливим скигненням, — а скажи сам, Оленьку, навіщо конокрадам підпалювати двори та клуні? Таких розбишак люди самі половили б та стражникам оддали б. Ні, це син Гонти — той що за бідних людей стоїть і ні за що інше. Його ніколи не спіймають, це вже відомо...

— Який це син Гонти? Звідки він взявся? Хто це говорив?

Оленько й справді не знав, про що мова, і навіть подумав, що й він якоюсь мірою повинен бути стривожений, бо й він також був начебто пан. А може, це мова про якихсь інших панів?

— Тобі того не слід знати, але я скажу, — Мотря примкнула очі й мовила безпересталі, як причинна, — люди все дочиста про того Гонтиного сина знають, але мовчать, бо за це тюрма. Він ще молодий, але виростав не тут, а на Волощині, а потім у Туреччині. Коли б пани про це знали, де він був, то ще малим його утопили б, просто

¹ *Бугай* — птах родини чаплевих.

² *Корустіль (тобто хорустіль)* — невеличка перелітна пташка родини пастушкових; деркач.

³ *Пуцулуватий* — опасистий, набряклий, обрезклий.

в мішок та й у воду беркиць¹. А він до свого строку жив у одного такого турецького старшого чаклуна. Як прийшов його час, то той чаклун каже йому: годі тобі, каже, синку, золотими та срібними цяцьками гратися, годі тобі на сопілці грати та отим батіжком баских коней заганяти. Прийшов, каже, тобі час повертатись у свою дідизну, на Україноньку, мовляв, там тебе, каже, народ чекає. І тоді він, той чаклунище, усе йому розказав, а саме про те, як його батечка, отого Гонту, пани в лютому бою на аркана спіймали та як потім з нього пасами шкуру дерли й очі білим залізом вибирали. Нічого про те знав і не чув ніколи той син Гонти, а як почув таку розповідь, то зірвався на рівні ноги і каже: я, мовляв, дякую тобі, що ти мені всю правду розповів, тож тепер шулікою, орлом полечу, каже, а лютим панам за батька відомщу. Та й не тільки це, але, каже, раз мій батько за народ, за всіх бідних та нещасних стояв і своє життя за це поклав, то й я, каже, за те саме буду битись, покіль мого життя. Ось така вся правда про нього...

Проказавши це, Мотря раптом глянула на Олельку і посмінулась.

— А я б, Олельку, коли б тільки того сина Гонти побачила, дак зразу з ним одружилася б, з ніким, тільки з ним...

Олелько засміявся.

— А якщо б того сина Гонти спіймали та покарали, то що з тобою було б?

— То я з ним би і в тюрюгу, і на смерть пішла...

От дівчина, думав Олелько, яка химерна сув'язь безглуздя і темряви. Де вибрунчили ці чудернацькі марення, хто нашепотів їй цих нісенітних казок, як зажеврїла в цій глухомані, серед блаженної тиші садів, лугів і лісів, серед людей погідних і сумирних, ця зловісна іскра заімлених, як ця тривожна весняна ніч, хвилювань, зачарованості якимсь іншим світом, що не був і ніколи не буде дійсним. Пам'ятав її ще підлітком, дівчам, що бігало за орудками² між флігелем і садибою,

¹ *Беркиць* — раптом кинути, перекинути кого-, що-небудь.

² *Орудка* — дрібна справа.

аж ніяк не звертав на неї уваги, бо ж були майже однолітки, навіть не зауважав її, а тільки рік тому, зустрівши несподівано в лісі, сам зчудувався, що її зразу не пізнав.

Це було на Колодяжному урочищі¹, глибоко в лісовій хащі, де від кремезних дубів було аж темно і гілля схилялося над зрубом давнього і глибезного колодязя, де било, шепотячи раз лагідно (коли у зруб закрадалися промені), раз бурхливо-гнівно, підземне джерело. Води з цього колодязя не брали. Кажали, що тут колись у давнину було капище, в якому люди молилися ще Симарглові, Дажбогові та Велесові² і, щоб облагодіяти їх у гніві, жертвувано їм молодих дівчат та юнаків і вкидано у цей колодязь.

Дзвоники і лілеї росли в Колодяжному. А тоді Мотря з квіткою в косі, сидячи край зруба, де стиха дзюркотіло джерело, радіючи полохливим промінчиком, розповіла йому, що раз у рік, саме перед Юрієм³, тутешня князівна сходила опівночі із замкової башти і скликала вужів з усього Полісся і Погориння⁴, і сповзалися вони звідусіль і вилися перед князівною, а один вуж, з золотою короною на голові, замінявся у юнака і з ним танцювала князівна до світанку. Танцювали і вужі, а їхній свист і шипіння відлунювали на увесь ліс, на все урочище Колодяжне чудесною музикою.

¹ *Колодяжне урочище* — можливо, тут ідеться про одне з урочищ, що підступало до села *Колодяжне* (тепер Ковельського району Волинської області), яке восени 1868 року разом із прилеглими урочищами (Коничівщиною, Стадницею, Прислинським) викупив Петро Косач (1842–1909), батько Лесі Українки, дід Юрія Косача.

² *Симаргл* (*Симаргел*) — в українській міфології бог літнього сонцестояння, охоронець Світового дерева, посередник між небесними й земними божествами. *Дажбог* (*Даждзьбог*) — бог Сонця, джерело світла й тепла, покровитель родючості. *Велес* (*Волос*) — бог достатку, покровитель волхвів, ясновидців, віщунів, домашньої худоби, а також торгівлі.

³ Свято на честь великомученика *Юрія* (*Георгія Побідоносця*), покровителя полів, земних плодів, домашніх тварин, відзначали 6 травня за новим стилем. В Україні цього дня влаштовували хресну ходу для освячення посівів, уперше виганяли худобу на пасовище тощо.

⁴ *Погориння* — усталена назва земель по обидва береги річки Горинь, що протікає територією України й Білорусі й впадає у річку Прип'ять.

— Може, й ти — гадюча князівна, Мотре, — проказав тоді заду-мано Оленько, може, тобі тисячу літ...

— Хіба ні, — озвалась, мов здалека-далека, Мотря, та ж мені тільки шістнадцять...

Вона й тепер, на перелазі, сміялась вже земним посміхом. Вона дивилась на нього з імлі з глумом. Таж він був ще надто юний, такий нерішучий, несмілий коханець. Від його поцілунків не ставало ні тьмяно, ні п'яно. Вона знала, що не йому пробудити, визволити її жагу з крижаного полону.

Це був ще тільки легіт, що бентежив пелюстки лісових лілей, а не віхола, що нагинає, креше і ламає верховіття дубів так несподівано, так рвучко, що аж завмирає віддих.

Вони пішли сонною алеєю вглиб садиби, і Мотря, притулившись до Оленькового ще не мужнього рамені, дивилась поверх тремтливих, посріблених імлюю тополь, що відходили шерогом у морок, дивилась, як глузливий місяць — Ситаргл — простелив, як і споконвіку, свою срібlistу стежку на зрошеній траві. Їй здавалось, що вдвох — з Оленьком, чи з глумливим Ситарглом — у хиткому човнику вони пливуть повз мовчазні острівці хмарин.

Дядько Сила ще не спав у дальньому куті саду. Він все ще сидів біля вогнища, сердито бубонів, вигортаючи ще яскріючу жаринку. Величезний кажан пролетів, мало що не черкнувшись крилом об дядькову шапку. «А, спламени тебе...» — сказав дядько Сила. Пташка в гущавині крон завовтузилась і загомоніла. Бралось на світання.

II

На світанні таки пішов дощ, але незабаром проясніло і сад аж горів від свічіння діамантових краплин. Черемха пишно розцвіла тієї ночі перед Оленьковим вікном, стала ще пухнатішою і запах її вривався в покої. У великому будинку всі кімнати були зранку напрочуд просторі, ще сонно-гулкі, виложені сонячними проміннями. Із своєї кімнати Оленько пройшов у їдальню, де нікого не було, тільки біля

ЗМІСТ

<i>Р. Радишевский. Родинні контексти у повістях Юрія Косача «Сузір'я Лебеда» і «Сонце в Чигирині»</i>	3
СУЗІР'Я ЛЕБЕДЯ	41
СОНЦЕ В ЧИГИРИНІ.....	329
Повість про декабристів в Україні	
Перша частина. ЗМОВА ШАЛЕНИХ	331
I. Домівка яacobінів	331
II. Диктатор Пестель	338
III. Престріл мрій	343
IV. Літа старі, літа шляхетські... ..	352
V. Дух Полуботка.....	358
VI. Поручник Іван Сухина	365
VII. Сонце сходить у Чигирині	373
VIII. Скажені, люті пси на ланцюгу... ..	377
IX. Три стрічі	384
X. Крізь лаву	389
XI. В Зимовій палаті	394
XII. Українська змова	398
XIII. Тайна сотника Майбороди	403
XIV. Король помер, хай живе Україна!	409